

Badania dialektów i onomastyki
na pograniczu polsko-wschodnio-
słowiańskim
Białystok 1995

Maria Czurak
Warszawa

FRAZEOLOGIZMY TAUTOLOGICZNE W GWARZE POD HAJNÓWKĄ

Tautologiczne jednostki frazeologiczne (JF) są to stałe połączenia wyrazowe stanowiące syntaktyczną całość, których komponenty pochodzą od tego samego rdzenia, np. *t'ma t'm'ušča*, *kr'yčma kryč'ati* albo stanowią powtórzenia tego samego wyrazu w różnych formach gramatycznych. Elementem łączącym powtarzane wyrazy jest przyimek (np. *deń u deń*, *z kuńc'a u kun'ec'*, *od zor'y do zor'y*).

Językoznawca rosyjski G. Sieliwanow w artykule *Tavtologičeskie slovosocetanija kak samobytnye russkie frazeologizmy*, opublikowanym w 1955 r.¹ twierdził, że tautologiczne jednostki frazeologiczne stanowią specyfikę języka rosyjskiego. Twierdzenie to zakwestionował białoruski dialektolog i folklorysta Fiodor Jankowski. Nie negując faktu występowania frazeologizmów tautologicznych w języku rosyjskim wykazał, że frazeologizmy tego typu są bardzo liczne i różnorodne zarówno w gwarach, jak też w białoruskim języku literackim, a także występują w języku ukraińskim i polskim². Spostrzeżenie Jankowskiego o bogactwie i różnorodności frazeologizmów tautologicznych można odnieść również do gwar okolic Hajnówki w woj. białostockim.

Niniejszy artykuł oparty jest na materiałach gwarowych ze wsi Dubicze Osoczne położonej ok. 6 km na zachód od Hajnówki, przy linii kolejowej Hajnówka — Bielsk Podlaski. Wieś jest jednolita pod względem narodowościowym i wyznaniowym. Zamieszkują ją Białorusini wyznania prawosławnego, co wpływa pozytywnie na zachowanie gwary. Gwarą mieszkańcy posługują się na co dzień.

1 G. Селиванов, *Тавтологи́ческие сочетания как самобытные русские фразеологизмы*. "Русский язык в школе" 1955 № 3, с. 24.

2 Ф. Янкоўскі, *Беларуская мова*, Мінск 1978, с. 207.

Języka polskiego, który znają w różnym stopniu, używają w kontaktach z obcymi.

Gwara badanej wsi należy do strefy dialektów przejściowych białorusko-ukraińskich. Pod względem fonetyki zbliżona jest do gwar poleskich. Charakteryzuje ją: 1) brak akania, tj. zachowanie wymowy etymologicznego *o* niezależnie od miejsca akcentu; 2) brak dziekania i ciekania; 3) częściowa dyspalatalizacja spółgłosek *d*, *t* przed *i* etymologicznym i *ě*, np. *dit'a*, *t'ixo*, *d'ied*, *t'iesno*; 4) stwardnienie spółgłosek wargowych i zębowych przed etymologicznym *e* (*ber'oza*, *vesn'a*, *deń*) i zachowanie miękkości przed etymologicznym *i* (*b'ič*, *ŭ'iš'na*, *z'im'a*); 5) zachowanie wymowy dawnego *c* (*b'ulic'a*, *c'ieły*).

Leksyka i frazeologia tej wsi ma wiele cech wspólnych zarówno z językiem białoruskim jak też ukraińskim. Nierzadko występują również polonizmy, których ilość stale się zwiększa.

Omawiane w niniejszym artykule tautologiczne jednostki frazeologiczne pochodzą z zapisów własnych autorki, ponieważ jakichkolwiek źródeł pisanych brak. Zebrane materiały były konfrontowane z frazeologią białorską uwzględnioną w słownikach gwarowych³ i w akademickim słowniku współczesnego języka białoruskiego⁴ oraz z frazeologią ukraińską⁵.

Tautologiczne jednostki frazeologiczne stanowią niewielki procent całego zasobu frazeologii badanej wsi (ok. 5%).

Pod względem semantycznym można tu wyodrębnić kilka grup:

1. JF oznaczające intensyfikację czynności, np. *kryč'ma kryč'ati*, 'wrzeszczeć wniebogłosy', najczęściej z bólu, *b'ieščy ŭb'ih'om* 'biec bardzo szybko'; *liež'ma lež'ati* 'nie wstawać z pościeli z powodu choroby'.

2. JF określające intensyfikację cechy, np. *b'ieły b'il'utk'i* 'zupełnie biały; bardzo blady; posiwały'; *b'oły bo'l'utk'i* 'zupełnie nagi; bardzo biedny'; *d'ureń d'ur'nom* 'niepoprawny głupiec'.

3. JF określające podobieństwo lub identyczność cechy, np. *odin u odin* 'jednakowo dorodne owoce, warzywa'; *zerń'a u zerń'a*, *z'ar'ko u z'ar'ko* 'o dorodnym zbożu'.

4. JF określające relacje czasowe, a w tym:

a) częstotliwość i powtarzalność zdarzeń, np. *deń u deń* 'codziennie';

ruōk u ruōk 'co roku', *koli n'e koli* 'rzadko; od czasu do czasu';

b) oddalenie czasowe od momentu mówienia, np. *davn'yn' davn'o* 'bardzo dawno';

c) czas ograniczony ramami od ... do, np. *od temn'a do temn'a*, *od zor'y do zor'y* 'od świtu do nocy'.

5. JF oznaczające relacje przestrzenne, np. *z kuńc'a u kuńc'a* 'od końca do końca', *z k'uta u kut* 'z kąta w kąt'.

6. JF oznaczające relacje ilościowe, a w tym:

a) niezliczoną ilość, np. *t'ma t'm'ušča*, *xot' kos'oju kos'i*, *xo b'rabl'am'i b'reb'i*;

b) zwielokrotnienie ilości, np. *z'lodij na z'lodijovi* 'dużo złodziei sami złodzieje', *l'ata na l'ati* 'wielokrotnie łatana odzież', *d'yrk na d'yrč'i* 'mocno zniszczona, dziurawa odzież';

c) małą ilość, np. *čut' čut'* 'znikoma ilość';

d) nic np. *nič'oho ničoh'utko* 'nic a nic'.

Pojedyncze tautologiczne jednostki frazeologiczne oznaczają stan emocjonalne, np. gotowość do ryzyka (*był'o ne był'o*), aprobatę (*bud' bud'*, *čyn č'ynom* 'taki jak trzeba; taki jak powinien być'), rezygnację (*bud' što b'ude* 'niech będzie co ma być').

Zróżnicowaniu znaczeniowemu frazeologizmów tautologicznych towarzyszy zróżnicowanie budowy gramatycznej, ale podziały semantyczne i strukturalne nie pokrywają się. Posługując się terminologią Stanisława Skorupki, pod względem formalnym grupującym frazeologizmy według kategorii gramatycznej głównego komponentu, w badanym materiale można wyodrębnić konstrukcje nominalne czy wyrażenia i konstrukcje werbalne czyli zwroty⁶. Pod względem ilościowym przeważają zwroty.

W grupie tautologicznych zwrotów frazeologicznych zanotowano kilka konstrukcji gramatycznych.

1. Rzeczownik w acc. sg. + czasownik w infinitivie, np. *d'umu d'umati* 'rozmyślać, zastanawiać się głęboko', *b'ore horov'ati* 'klepać biedę', *hor'od horod'iti* 'bajdurzyć, opowiadać koszałki-opalki', *ž'uiku žov'ati* 'przeżuwać'.

2. Rzeczownik w instr. sg. występujący w funkcji przysłówka + czasownik w infinitivie, np. *pr'opadom propađ'ati* 'przepaść z kreteśem', *p'ojidom i'iesti* 'niszczyć kogoś przez ciągłe dogryzanie kłótnie'. W grupie tej dopuszczalna jest inwersja, np. *x'odyrom xod'iti* i *xod'iti x'odyrom* 'o chacie: drży w posadach od wichury' 'o człowieku: awanturuje się', *b'ieščy ŭb'ih'om* i *ŭb'ih'om b'ieščy*.

3 Ф. Янкоўскі, *Беларуская фразеалогія*, Мінск 1968, tenże: *Фразеалагічны слоўнік* Мінск 1973; Е. С. Мясельская, Я. М. Камароўскі, *Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі*, Мінск 1972.

4 *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, т. 1-5, Мінск 1977-1984.

5 І. С. Олійник, М. М. Сидоренко, *Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник*, Київ 1971.

6 S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1967, t. 1 s. 6.

'biec bardzo szybko'.

3. Przysłówek + czasownik w bezokoliczniku, np. *l'iežma lež'ati, kr'yčma kryč'ati*.

Występujące w 2 i 3 grupie formy przysłówkowe *p'oiidom, x'odyrom, kr'yčma, l'iežma* notowane są tylko w powyższych konstrukcjach.

4. Konstrukcje z partykułą *xot'* + rzeczownik w instr. sg. + czasownik w indicativie: *xot' kos'oju kos'i, xot' brab'lam'i breb'i* 'o jagodach i grzybach: bardzo dużo'.

5. Czasownik w bezokoliczniku + czasownik w 2 os. czasu przeszłego, np. *xod'iti xod'iv, i'iesti i'iev*.⁷ Konstrukcje tego typu występują ze spójnikiem *ale*, np. *xod'iti xod'iv, i'iesti i'iev, ale rob'iti ne m'iev s'ily*.

W grupie tautologicznych jednostek frazeologicznych dość liczne są także wyrażenia. Według S. Skorupki wyrażenie — to zespół co najmniej dwóch wyrazów stanowiących całość syntaktyczną i mający charakter nominalny (imienny). Głównym komponentem wyrażenia jest zwykle rzeczownik, przymiotnik, liczebnik, zaimek lub przysłówek. Wyrażenia rzeczownikowe to konstrukcje typu:

— rzeczownik w nom. sg. + rzeczownik w instr. sg., np. *d'ureń dur'nom, bul'taj bul'taj'om, trav'a trav'oju* 'o potrawie: bez smaku';

— rzeczownik w nom. sg. + rzeczownik w acc. sg. z przyimkiem, np. *deń u deń* 'codziennie', *słowo u słowo, tuteńka u tuteńku* 'identycznie'.

— rzeczownik w nom. sg. + rzeczownik instr. sg. z przyimkiem, np. *raz za razom, deń za d'nom, šab za š'ahom* 'stopniowo, krok po kroku';

— rzeczownik w nom. sg. + rzeczownik w loc. sg. z przyimkiem, np. *l'ata na l'ati, z'lodij na z'lodijov'i*;

— rzeczownik w nom. sg. + rzeczownik w nom. sg. w formie augmentatywnej, np. *t'ma t'm'ušča*.

— rzeczownik w gen. sg. z przyimkiem + rzeczownik w acc. z przyimkiem, np. *z d'na na deń, z hod'iny na hod'inu, s kut'ka u kut'ok*. Oba rzeczowniki mogą występować także w liczbie mnogiej, np. *z ruk u ruk'i*.

Dość liczne są konstrukcje, w których głównym komponentem jest przymiotnik w formie podstawowej w połączeniu z formą deminutywną, np. *b'iety b'i'utk'i, s'ivy s'iv'utk'i, b'oły boł'utk'i*. Na tej samej zasadzie zbudowane są wyrażenia:

— zaimkowe, np. *sam sam'utk'i* 'zupełnie sam';

— liczebnikowe, np. *od'in odiń'utk'i* 'sam jeden';

— przysłówkowe, np. *t'ixo tix'utko* 'bezwietrznie'.

Inne niezbyt liczne formacje liczebnikowe i zaimkowe zbudowane są podobnie jak rzeczownikowe, np. *od'in za odn'ym* 'jeden za drugim', *od'in u od'in* 'takie samo dorodne', *sam na sam* 'w cztery oczy'.

Zaprezentowany przegląd tautologicznych konstrukcji frazeologicznych nie wyczerpuje wszystkich możliwych połączeń wyrazowych tego typu, ale daje możliwie pełny obraz najbardziej rozpowszechnionych wyrażen i zwrotów.

Tautologiczne wyrażenia i zwroty frazeologiczne używane są w mowie potocznej badanej wsi, a także w folklorze, gdzie zachowaniu ich sprzyja emocjonalne nacechowanie tekstu oraz istnienie stałych reprodukowanych w tekście formuł.

Porównanie omawianych frazeologizmów z frazeologią białoruską i ukraińską pozwala na wyodrębnienie kilku grup:

1. JF mające absolutne ekwiwalenty białoruskie i ukraińskie, które różnią się między sobą jedynie pod względem fonetycznym, np. gw. *b'ore horov'ati*, brus. *b'ora haraw'ać*, ukr. *b'ore horov'aty*, gw. *od'in u od'in*, brus. *adz'in u adz'in*, ukr. *od'yn u od'yn*.

2. JF mające absolutne ekwiwalenty białoruskie, np. gw. *dobn'ati i perebn'ati*, brus. *dabnać i pierabn'ać*; gw. *ni za što, ni pro što*, brus. *ni za szto, ni pra szto*; gw. *zerr'a u zerr'a*, brus. *zi'ernie u zi'ernie*. Tylko nieliczne frazeologizmy tej grupy mają w języku ukraińskim odpowiedniki wariantowe, w których komponenty różnią się od wyrażen omawianej gwary i białoruskich pod względem słowotwórczym, np. gw. *l'ata na l'ati*, brus. *l'ata na l'acie*, ukr. *l'atka na l'atci*.

3. JF mające absolutne ekwiwalenty w języku ukraińskim, np. gw. *t'ma t'm'ušča*, ukr. *t'ma t'muszcza*, gw. *był'o ne był'o*, ukr. *buł'o ne buł'o*, gw. *pr'opadom propad'ati*, ukr. *pr'opadom propad'aty*.

4. JF mające ekwiwalenty wariantowe i synonimiczne w języku białoruskim, np. gw. *b'oły boł'utk'i*, brus. *b'oły balc'om*; gw. *t'ixo tix'utko*, brus. *c'icha j c'ichieńka*; gw. *us'o us'utko*, brus. *usio usieńkaje*.

5. JF mające ekwiwalenty wariantowe i synonimiczne w języku ukraińskim, np. gw. *sk'ask'i rosk'azuvati*, ukr. *kazk'u kaz'aty*; gw. *raz za razom*, ukr. *raz u raz, raz powz raz*.

6. JF odnotowane tylko w badanej gwarze, np. *bud' bud', d'ureń d'urnom, zlodij na z'lodijovi*.⁸

⁷ Na konstrukcje tego typu zwróciła uwagę B. Falińska w dyskusji nad niniejszym referatem. Powiedziała, że występują one w gwarach mazowieckich.

⁸ Przykłady gwarowe podaję w transkrypcji fonetycznej, natomiast przykłady

Pod względem ilościowym najliczniejszą grupę stanowią frazeologizmy gwarowe zbieżne z ukraińskimi (ok. 30%). Druga grupa to JF zbieżne z białoruskimi (ok. 25%). Najwięcej absolutnych ekwiwalentów białoruskich występuje na terenie Białorusi zachodniej⁹. Trzecią pod względem liczebności grupę stanowią JF nie mające odpowiedników w obu porównywanych językach (ok. 17%). Następne miejsce zajmują związki frazeologiczne charakterystyczne dla badanej gwary oraz języka białoruskiego i ukraińskiego (ok. 11%). Podane dane liczbowe mają charakter przybliżony, gdyż uwzględniają niezbyt obszerny materiał porównawczy. Dotyczy to zwłaszcza języka ukraińskiego.

Znaczna ilość omawianych tautologicznych jednostek frazeologicznych ma szerszy zasięg terytorialny. Spora ich liczba występuje w języku rosyjskim. Mniej liczne są warianty polskie i czeskie.

Dokładne wyznaczenie geografii poszczególnych frazeologizmów wymaga szerszych badań szczegółowych, co nie było celem niniejszego artykułu.

Мария Чурак
ТАВТОЛОГИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ
В ГОВОРЕ ОКРЕСТНОСТЕЙ ГАЙНОВКИ
Резюме

В статье рассматриваются диалектные тавтологические фразеологизмы, т.е. такие фразеологические единицы (далее ФЕ), которые в своем составе имеют слова-компоненты одного корня, или которые образовались путем повторения слова-компонента в разных падежных формах, без предлога и с предлогом.

Статья разработана на материале собранном его автором в деревне Дубичи Осоchnые, расположенной недалеко Гайновки, в зоне переходного белорусско-украинского диалекта.

Тавтологические ФЕ рассматриваются в трех аспектах: семантическом, структурном и сравнительном.

В семантическом плане выделяется несколько групп (со значением интенсификации действия, интенсификации признака, подобия или тождества, временных и пространственных отношений, с количественным значением).

По грамматическом составе среди тавтологических ФЕ различаем глагольные обороты и именные выражения. Обороты и выражения имеют разнообразную грамматическую структуру.

В сравнительном аспекте тавтологические диалектные фразеологизмы сопоставляются с соответствующими белорусскими и украинскими, а частично также с польскими и русскими ФЕ. Результатом этого сопоставления являются группы

ФЕ, которые имеют разные эквиваленты в белорусском и украинском языках, а т:
ФЕ, выступающие только в говоре.

Группы эти разные в количественном отношении. Некоторые ФЕ имеют б:
широкое распространение, т.е. имеют эквиваленты и в других славянских язы

białoruskie i ukraińskie w transkrypcji literackiej.

9 Е. С. Мясельская, Я. М. Камароўскі, *Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі*, Мінск 1972.